

Van Waterloo tot Uruzgan

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Crasborn BNO, Valkenburg a/d Geul
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 978 90 5629 535 6
e-ISBN 978 90 4850 665 1
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^p het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Van Waterloo tot Uruzgan

De militaire identiteit van Nederland

Rede

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de Militaire Geschiedenis, in het bijzonder die van Nederland
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 6 juni 2008

door

Wim Klinkert

 VOSSIUSPERS UVA

*Mevrouw de Rector Magnificus,
Geachte bestuursleden van de Nederlandse Defensie Academie,
Gewaardeerde toehoorders,*

Het Nederlandse zelfbeeld wordt al zeker anderhalve eeuw bepaald door beklemtoning van tolerantie, openheid, recht boven macht en vrijheid. Militaire elementen vinden hierin geen plaats.¹ We kennen geen militaire heldenverering en nauwelijks een zichtbare militaire presentie in de openbare ruimte. In onze cultuuruitingen in woord en beeld speelt het militaire slechts een marginale rol. We zijn, zo lijkt het, tevreden met de betiteling non-militair, en we zijn daar wellicht nog wel een beetje trots op.

Er zijn veel feiten die dit non-militaire karakter ondersteunen en verklaren. Zo heeft de koninklijke Nederlandse krijgsmacht toen ze huiswaarts keerde na de campagne tegen Napoleon, bijna twee eeuwen geleden, alleen tijdens de opstand der Belgen en in de meidagen van 1940 moeten optreden.

Naast het vreedzame bestaan van de krijgsmacht kunnen we wijzen op het door en door defensieve karakter van de Nederlandse militaire ambities. Na de acceptatie van de Belgische afscheiding hoefden leger en vloot geen territoriale verlangens in Europa meer te ondersteunen, want die waren er niet. Er waren wel commerciële belangen, en die waren het best gediend met vrede. Bovendien legde de Nederlandse elite grote nadruk op juridische elementen om overeind te blijven in het Europese statenbestel. De zelfgekozen neutraliteit kreeg in de loop van de negentiende eeuw zelfs het imago van volkenrechtelijke en ethische superioriteit, althans, in de eigen Nederlandse ogen. Eigenbelang en ideële motieven van juridische aard konden gemakkelijk hand in hand gaan. Bovendien kon dit teruggevoerd worden op een heldhaftig verleden waarin handelsgeest en het recht, in de persoon van Hugo de Groot, de grootheid van Nederland aan de wereld toonden.

Ik poneer hier de stelling, dat dit dominante en voor de meeste Nederlanders aantrekkelijke zelfbeeld een enigszins vertekende indruk van de Nederlandse geschiedenis oplevert omdat Nederland, ondanks dat non-militaire zelfbeeld, wel

WIM KLINKERT

degelijk een militair verleden heeft. Vooral in perioden van crisis – zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog, in de late jaren dertig en de vroege jaren van de Koude Oorlog, maar niet alleen toen – bleek Nederland reflexen te vertonen die het in militair opzicht deden gelijken op een grote mogendheid. Die militaire reflexen waren krachtig omdat ze stoelden op de oorlogsvoorbereiding, die in tijden van rust plaatsvond. In die voorbereiding onderscheidde Nederland zich niet wezenlijk van de grote continentale staten en dat was een bewuste keuze. Die keuze, hoe defensief ook ingekleed, staat dus haaks op het idealistische zelfbeeld, te meer omdat er ook alternatieven mogelijk waren, waarop ik zal terugkomen.

Wat betekende oorlogsvoorbereiding in continentale zin? Dan ging het om training van dienstplichtigen in kazernes, het bestaan van een wapenindustrie, de aanpassing van de nationale infrastructuur voor verdedigingsdoeleinden, het bestaan van een professioneel officierskorps gestructureerd en getraind naar Duits model en om de planning van de inzet van militaire middelen door de Generale Staf. Bovendien ging het om een legerorganisatie die in structuur en bewapening min of meer een kopie was van de continentale legers en waarmee een leger te velde gebracht kon worden dat zich voorbereidde op bondgenootschappelijke oorlogvoering in defensieve en offensieve zin. Bijna twee eeuwen, tot het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw, is dit ons militaire fundament geweest, daarmee de traditie van zowel Napoleon als Helmuth von Moltke, de architect van het negentiende-eeuwse Duitse leger, volgende.

Ook op een nog andere wijze is van voorbereiding te spreken, en dat is het discours over de wijze waarop Nederland zich in een mogelijke oorlog idealiter zou moeten gedragen. Voortdurend is er een kleine groep politici, militairen en intellectuelen geweest die in woord en geschrift aanpassingen in de samenleving bepleitte die tot een succesvoller uitkomst in een mogelijk komende oorlog zouden moeten leiden.

Ten slotte is er onze gewelddadige koloniale traditie, iets wat Nederland gemeen heeft met de grote mogendheden. In tegenstelling tot de eerdergenoemde verschijnselen, trad hier geweld door de Nederlandse krijgsmacht wel nadrukkelijk naar buiten. Noch dit feit, noch de perioden van heftig debat over militair optreden in de koloniën hebben echter permanente sporen achtergelaten in ons nationale zelfbeeld. Het huidige expeditionaire optreden brengt dit aspect van ons verleden overigens wel weer verrassend dichtbij. Ik kom hier nog op terug.

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

De oorlogsvoorbereiding, hoezeer ook onder de oppervlakte, vormde in crisisperiodes de basis waarop een verrassende militarisering van de samenleving kon optreden – of althans pogingen daartoe ondernomen konden worden. Via wetgeving die diep kon ingrijpen in persoonlijke vrijheden en via oorlogsvoorbereiding van economische, industriële en militaire aard liet Nederland dan een kant van zichzelf zien die veel meer lijkt op de manier waarop grote oorlogvoerende mogendheden handelden dan op de handelwijze van een kleine, neutrale, vredelievende, zich op juridische regels baserende staat. Tijdelijk kon blijkbaar het gewenste zelfbeeld terzijde geschoven worden, om na de crisis met evenveel, of zelfs meer, enthousiasme weer beleden te worden. Deze paradox geeft de militair historicus een spannend onderzoeksveld, over een land dat nauwelijks gevechtservaring heeft opgedaan maar wel twee eeuwen met inzet van veel mensen en geld getracht heeft overeind te blijven in een turbulent continent. De militair historicus kan zich dan afvragen waarom de rol van het militaire element, dat er in de harde internationale werkelijkheid nu eenmaal is, en waaraan Nederland zich in crisisperiodes niet onttrok, zo onderbelicht is gebleven. Ook kan hij de graag geclaimde uniciteit van Nederland als ethische mogendheid ter discussie stellen. Het is immers een vreemde spagaat: enerzijds wil Nederland geen kleine mogendheid zijn, maar anderzijds ook geen grote met de bijbehorende traditionele machtspolitiek. Als Nederland dan toch de internationale arena ingetrokken wordt, en het zijn militaire reflexen toont, kan het uiteindelijk noch op basis van niet-militaire waarden respect afdwingen en zijn belangen verdedigen, noch meespelen met het machtsspel van de groten. We zien dit gebeuren in 1831 toen de koning te velde trok tegen de Belgen en we zien het in Srebrenica toen Nederland zich onvoldoende realiseerde welke krachten er kunnen loskomen in een brute burgeroorlog. En juist nu we missies in den vreemde ondernemen in het hoogste geweldsspectrum en militair optreden een grotere maatschappelijke relevantie heeft gekregen dan sinds lange tijd het geval was, is onvoldoende besef en kennis van militair optreden ongewenst, misschien zelfs gevaarlijk. Onbegrip over wat wel en niet verwacht kan worden van de inzet van bepaalde militaire middelen, onbegrip over de eigen dynamiek van militaire confrontaties kan leiden tot foute beslissingen en kan, in uiterste consequentie, mensenlevens kosten. We moeten dat militaire element van onze nationale identiteit erkennen en benoemen. Daarbij kan de militair historicus een rol spelen, zeker als hij voor een moderne, cultuurhistorische benadering² kiest en bereid is over de grenzen heen te kijken.

De alternatieve legervorm: het volksleger

De vruchtbaarheid van deze aanpak kan ik illustreren, allereerst aan de hand van het debat over legervorming en ten tweede met de crisismaatregelen ten tijde van de Eerste Wereldoorlog (1914-1918), waarop ik in de tweede helft van mijn betoog zal ingaan. Zo kunnen we het probleem van de bovengenoemde spagaat beter begrijpen en vanuit cultuurhistorisch perspectief een antwoord geven op de vraag waarom succes in het Nederlandse militaire optreden meestal zo precair was.

Oorlogsvoorbereiding in typisch negentiende-eeuwse, continentaal Europese stijl is tot het einde van de Koude Oorlog een belangrijk aspect van het Nederlandse militaire verleden geweest.³ Het was het leidende idee van het defensiebeleid. Maar er waren alternatieven. Dat bleken grotendeels papieren constructies te zijn, idealen zo u wilt, maar deze zijn daarom niet van minder belang omdat ze in culturele zin deel uitmaken van onze identiteit en aan de vorming daarvan hebben meegewerkt. Ik doel hier niet in eerste instantie op het meest radicale alternatief, pacifisme, dat weliswaar altijd aanwezig is geweest maar marginaal is gebleven, maar op het alternatief dat onder de moeilijk eenduidig te definiëren term ‘volksleger’ deel heeft uitgemaakt van onze geschiedenis.

Laat ik deze alternatieve optie wat nader toelichten. Pleidooien voor oprichting van een ‘volksleger’ klonken al vanaf de jaren zestig van de negentiende eeuw. Liberale officieren en politici beijverden zich toen voor een bredere verankering van de taak van de landsverdediging onder de bevolking. De krijgsmacht die zij voorstonden was defensief van karakter en moest de typische eigenschappen van het Nederlandse volk weerspiegelen. Het moest een leger zijn, doordrongen van burgerlijk-militaire waarden, gebaseerd op korte, maar wel regelmatige, lokaal georganiseerde militaire oefening en het moest onder leiding komen van dienstplichtig kader met zo min mogelijk beroepsmilitairen en zonder de langdurige militaire oefening in kazernes. Beide laatstgenoemde verschijnselen achtten de aanhangers van het volksleger namelijk verderfelijke on-Nederlandse, lees: Duitse, voorbeelden van militarisme.⁴ Het volksleger kon bovendien geen militair offensief op enige schaal van betekenis ondernemen, een mogelijkheid die in de bestaande legerorganisatie nooit geheel uit te sluiten was. Het volksleger maakte van Nederland daarom een onaantrekkelijke alliantiepartner voor welke van de omringende mogendheden dan ook en was zodoende een ideale uiting van de afkeer van Europese machtspolitiek. De voorstanders ervan beschouwden het militaire element in

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

de samenleving bovendien in samenhang met de opvoeding in het ouderlijk huis en met sport en lichamelijke oefening in de schoolperiode die was ingekaderd in een mentale weerbaarheidcultus gebaseerd op de typische negentiende-eeuwse masculiene waarden.⁵

Het volksleger behelsde een liberale vorm van militarisering van de samenleving; dat was een breder, Europees verschijnsel. Vooral Duitse historici hebben dit verschijnsel van liberaal militarisme onderzocht.⁶ Zij constateerden dat de liberale burgerij niet alleen in Duitsland maar ook in andere Europese landen in de loop van de negentiende eeuw groot belang hechtte aan mannelijke deugden en streefde naar een krachtige verdediging van de eigen staat, in zeer nationalistische termen. De ideale burger was geen kosmopoliet maar een nationale burger, doordrenkt van idealen van masculiniteit en weerbaarheid. Dat komt onder meer tot uiting in de werken van Heinrich von Treitschke, Theodore Roosevelt en Rudyard Kipling. De traditionele definitie van militarisme, de idealen van de militair-aristocratische elite, die van boven af door de staat worden opgedrongen aan de bevolking staat dus tegenover een burgerlijke vorm van militarisme die veeleer van onder komt en gericht is op het in vreedstijd voorbereiden van de burgerij op een komende oorlog. In dit kader bezien wordt veel van wat de liberale voorstanders van het volksleger in Nederland voorstonden, duidelijker en minder uniek.

De discussies rond het volksleger vormden een onderdeel van een bredere culturele constructie van de ideale nationale staat, die als het om de defensie ging, geen gespletenheid door verzuiling of politiek gekibbel kende en vrij was van socialistische invloed.⁷ De onderlinge verschillen van inzicht tussen de voorstanders van dit volksleger waren desondanks erg groot en dat was tevens hun zwakte. Sommigen schoten door in ronkende sociaaldarwinistische retoriek,⁸ maar de opvatting dat van een groter aantal militair getrainden niet alleen een militair maar ook een maatschappelijk nut uitging, was vrij algemeen. De omschrijving van het leger als ‘één der middelen van volksopvoeding’⁹ en ‘een oefenschool in deugden’¹⁰ of uitspraken als ‘het leger is een der beste vakantie-kolonien, een uitmuntend gezondheidsoord, waar men lichamelijk gehard en tot een weerbaar staatsburger wordt opgevoed’¹¹ illustreren dit.

De voorstanders van het volksleger roerden zich veelvuldig in het politieke en maatschappelijke debat maar konden door hun interne verdeeldheid en politieke minderheidspositie slechts op beperkte schaal invloed uitoefenen op de defensiewetgeving. Hun idee dat niet een beperkt aantal ingelote dienstplichtigen maar zo

WIM KLINKERT

veel mogelijk mannelijke leden van de samenleving de last van defensie moest dragen, kende in sommige perioden enige populariteit, zoals tijdens de Boerenoorlog en Eerste Wereldoorlog.

De meest uitgesproken en publicitair productiefste voorbeelden van propagandisten van deze liberale legervorm bieden vader en zoon Van Dam van Isselt, twee officieren die ook een buitengewone belangstelling hadden voor de samenhang tussen opvoedingsvraagstukken, onderwijs, sport en defensie. Zij zagen in de bundeling van al deze activiteiten, waarbij zij veelvuldig begrippen als 'weerbaarheid' en 'nationaal' hanteerden, een geïntegreerde nationale opvoeding van kleuter tot militair. In talrijke publicaties van hun hand, onder andere in het blad *Allen Weerbaar*, zochten zij decennialang draagvlak hiervoor. Vader J.T.T.C. van Dam van Isselt, die naast zijn officierschap maatschappelijke functies bekleedde in de wereld van onderwijs en lichamelijke opvoeding, zette zijn idealen in 1895 op papier in *Volksopvoeding en volksweerbaarheid* en twee jaar later in *De samenwerking van leger en volk*. Hij wenste de jeugd tot karaktervolle, zelfstandige, vrijheidslievende en of fervaardige burgers op te leiden, zoals de Britse *public schools* deden, waardoor die eigenschappen zich ontwikkelden die een niet-militaristisch volk als het Nederlandse tot een krachtig volk maakten, in alle denkbare opzichten. In een brochure uit 1913 schreef hij: 'Meer dan elke andere hervorming is voor ons thans dringend noodig versterking van het ras. Dit is de diepste en hechtste grondslag voor een kloekmoedig en energiek volk. Daarom is van zeer overwegend belang eene juiste keuze der middelen voor de lichamelijke opvoeding, ter bereiking van het grootste doel: Verhooging van 's lands welvaart en weerkracht door versterking van ieders veerkracht.'¹² Door de breedte van die training kon volgens hem een leger ontstaan dat wel een miljoen man groot was.¹³

Zoon W.E. van Dam van Isselt zette in 1901 de pen op papier. Nog onder de indruk van de Boerenoorlog bepleitte hij incorporatie van het militaire element in de volksopvoeding, 'op die wijze maakt men van ons krijgswezen, in stede van een ziekelijken uitwas, die Nederland verzwakt, een opbouwende kracht, die meewerkt tot volkswelzijn. (...) Het krijgswezen behoort te zijn een orgaan van den Staat, dat zij het op eigenaardige, doch daarom niet minder krachtige wijze, bijdraagt tot onze zedelijke, lichamelijke en materiële welvaart.'¹⁴ De basis hiervoor lag in de opvoeding: thuis moesten tucht, orde, eerlijkheid en gezinsszin de leidende beginselen zijn en op school moest via geschiedenisonderwijs een gezonde portie nationalisme en vaderlandsliefde opgekweekt worden die hand in hand

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

diende te gaan met lichamelijke training. Van Dam van Isselt en zijn medestanders opponeerden vooral tegen de in hun ogen verwekelijking en losbandigheid van de jeugd en tegen het bestaande militaire stelsel dat zij als een ongewenste kopie van het Duitse beschouwden.

Die 'verwekelijking' was ook een thema dat na de invoering van de persoonlijke dienstplicht in 1901 in het officierskorps leefde. In 1908 constateerde de Inspecteur van de Infanterie, die voor een langere periode van militaire oefening pleitte: 'De tijd waarin wij leven en waarin het aantal middelen van vervoer op exorbitante wijze is toegenomen, is oorzaak, dat de beenspieren veel minder worden geoefend dan voorheen. Het kind gewent men er zelfs reeds aan de betrekkelijk korte afstanden tot de school per tram en per fiets af te leggen. Het ligt dus voor de hand, dat veel oefeningsuren noodig zijn om den veelal verwijfden of slechts middelmatig ontwikkelden miliciens, die zijn intrede in het leger doet, zodanig te trainen, dat hij – volledig uitgerust – eenige dagen achtereen 25-30 KM kan afleggen en dan nog gevechtsvaardig te zijn. (...) Daarbij komt nog dat een deel der miliciens in den regel weinig opgewektheid gevoelt zich tijdens een marsch – somtijds af te leggen onder hitte en stof – bepaald in te spannen en zulks veelal als gevolg van gesprekken in de burgermaatschappij dienaangaande gevoerd. Die invloed doet dikwijls veel kwaad. Men vindt zoo'n marsch totaal overbodig, ja zelfs barbaarsch en beklaagt officieel den man diep, die zoo zwaar belast zulke groote afstanden moet afleggen.'¹⁵

Niet alleen de aanhangers van het volksleger toonden zich dus bezorgd over het vermeende gebrek aan fysieke kracht, ook het militaire establishment. De legerleiding wenste de remedie vooral te zoeken in een langer kazerneverblijf, met militaire training, de voorstanders van het volksleger zagen de oplossing in het genoemde veelomvattende, buitenmilitaire kader. Hierin lieten de twee eerdergenoemde discoursen dus hun eigen gezicht zien en dat brengt ons bij de culturele benadering.

De cultureel-historische benadering

We zien dus dat Nederland enerzijds een traditionele oorlogsvoorbereiding kende, naar continentaal-Europees model, maar dat er anderzijds discussie was over alternatieve inrichtingen van de defensie. In die laatste werd vooral beklemtoond dat de

WIM KLINKERT

gekozen oorlogsvoorbereiding on-Nederlands was, dat deze niet goed paste bij het karakter van het Nederlandse volk en zelfs schadelijk zou zijn omdat de kans dat Nederland erdoor meegesleurd zou worden in een Europese oorlog er groter door werd. Dit maatschappelijke defensiedebat maakt in cultureel-historische zin deel uit van ons militair verleden.

Anders geformuleerd, het militaire element is een deel van de identiteit van onze natie. Als we militair denken en militair handelen zo benaderen, kan interdisciplinair en internationaal vergelijkend uitgevoerd onderzoek heel vruchtbaar zijn.¹⁶ In de militaire geschiedschrijving wordt deze benadering al aangewend in Paul Fussells *The Great War and modern memory* uit 1975 en John Keegans vernieuwende werk *Face of battle* van een jaar later. Hun nieuwe benadering paste in de toen net ontluikende culturele geschiedenis. Fussell keek naar de interactie tussen de gruwelijke oorlogservaring en de literaire verwerking daarvan en Keegan beschreef veldslagen vanuit het perspectief van de gewone soldaat. De krachtigste impuls kwam enkele jaren later toen een groep Franse en Britse historici,¹⁷ verenigd rond het *Historial* van Péronne – symbolisch gelegen in het gebied van de Sommeslag van 1916 – de culturele geschiedenis een militaire invulling gaven. Zij spreken van *culture de guerre* of *war culture*. Deze benadering kan betrekking hebben op immateriële zaken die direct verband houden met oorlogvoering zoals beleving van rouw, enthousiasme voor de strijd, mentale verwerking van massale verliezen en verwoesting, en de bereidheid over te gaan tot extreem geweld. Ook onderzoeken zij de rol van religie in oorlog, veranderingen in genderverhoudingen, de mentaliteit van loopgraafsoldaten of krijgsgevangenen, enzovoort. Maar bij de Péronne-benadering is er naar meer gekeken dan naar mentaliteiten of culturele constructies alleen. Deze heeft gegevens over de Eerste Wereldoorlog opgeleverd van gevechtshandelingen enerzijds en van de ideëenwereld en sociale omstandigheden van de frontsoldaat, de effecten op het thuisfront in economische maar ook mentale zin en de verwerking van het oorlogsleed anderzijds. De oorlog is beschreven als nationale beleving. Dit is geen marginalisering van de militaire geschiedenis, maar een erkenning van het feit dat militair optreden in al zijn aspecten plaatsvindt in een culturele context. In die wisselwerking moet verrijking voor alle partijen de uitkomst zijn.¹⁸ Maar deze culturele benadering kan nog een stap breder gemaakt worden zonder zijn essentie te verliezen. Ook landen die geen ervaring hebben met concrete oorlogshandelingen, hebben in culturele zin wel het effect meebeleeft. In deze zin is de periode 1914-1918 ook voor hen vormend

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

geweest. Vanuit deze visie kunnen ook staten zoals Nederland in dit onderzoek betrokken worden.¹⁹

Onlangs is er een aantal omvangrijke interdisciplinaire onderzoeksprojecten uitgevoerd naar bijvoorbeeld de effecten van de oorlog op het leven in grote steden als Parijs, Londen en Berlijn.²⁰ Elk mogelijk effect dat de oorlogssituatie op deze steden heeft gehad, wordt geanalyseerd.²¹ De vraag dringt zich als vanzelf op, waarom niet Amsterdam? Deze stad had gedurende de neutraliteitsjaren te lijden onder voedseltekorten en vrij omvangrijke oproeren, beschikte over rijkgeschaakte media – van de uitgesproken pro-Engelse *Telegraaf* tot de extreem linkse uitingen tegen de vermeende militarisering – en er was een veelzijdig kunstenaarsleven dat extra impulsen kreeg door de komst van buitenlandse kunstenaars. De oorlog was nooit ver weg. De militaire autoriteiten poogden de pers onder controle te krijgen en drongen om die reden in 1917 en 1918 aan op de plaatsing van de stad onder militair gezag, zoals dat gebeurd was met de Rotterdamse haven. Andere vragen zijn welk effect de vluchtelingen, de militairen in de straten, de massaprotesten tegen de voedselschaarste op de Amsterdammers hadden? Heersten er angstbeelden over een mogelijke betrokkenheid in de oorlog? Over bombardementen? Over een belegering van de stad om deze uit te hongeren?

Deze vragen kan ik nu niet beantwoorden, wel kan ik aan de hand van andere voorbeelden uit de mobilisatiejaren aantonen hoezeer die Eerste Wereldoorlog een periode van grote spanning voor Nederland is geweest. De lange duur en de ongekende intensiteit en omvang van het conflict werkten door. Juist deze periode leent zich daarom uitstekend om te zien hoe die militaire reflexen waarover ik eerder sprak er in de praktijk uitzagen. Dan zien we hoe ver de politieke en militaire elite bereid was te gaan in de militarisering van Nederland, zelfs zonder aan de strijd deel te nemen. En dan zien we ook hoe Nederland enerzijds reageerde als een mogendheid die in de traditie van Napoleon en Von Moltke wortelde en anderzijds dit niet tot het uiterste voerde omdat er alternatieve discoursen waren.

De Eerste Wereldoorlog: algemene oefenplicht en burgerlijke dienstplicht

Het eerste voorbeeld van militarisering is het zogenaamde ‘adres Van Aalst’, een verzoek uit mei 1915 van 22 prominente Nederlanders onder wie de president van

WIM KLINKERT

de NHM, C.J.K. van Aalst en de hem goed bekende generaal J.B. van Heutsz. Andere grote ondernemers die dit adres steunden waren J. Muysken van Werkspoor, F. Waller van de Gist- en Spiritusfabriek en D. Stork; van wetenschappelijke zijde kwam onder meer bijval van de historicus G.W. Kernkamp en de juristen C. van Vollenhoven en J. de Louter.²² Gezien het karakter van de oorlog achtten de adressanten het noodzakelijk dat de Nederlandse krijgsmacht aanzienlijk uitgebreid werd. Zij wensten alle Nederlandse mannen aan militaire oefening te onderwerpen.

Dit adres kwam niet toevallig op dat moment. Die maand debatteerde de Tweede Kamer over een voorstel van minister van Oorlog N. Bosboom om diegenen die niet ingeloot waren voor de dienstplicht alsnog militair te trainen. Het was zijn bedoeling een reservoir aan mankracht aan te boren dat tot op dat moment niet beschikbaar was voor de landsverdediging. Dit vormde de aanleiding voor het bovengenoemde adres. Het ging gepaard met een heuse publiciteitscampagne, waarin de uit de periode van de Boerenoorlog stammende vereniging Volkswaerbaarheid het initiatief nam. De Amsterdamse ondernemer A.E. Dudok van Heel en de militair medewerker van de *Telegraaf* G. Polvliet, zorgden ervoor dat het 'adres Van Aalst', kort voordat minister Bosboom zijn legerplannen ontvouwde, aan de Tweede Kamer aangeboden werd. De timing was perfect. De meeste Tweede Kamerleden reageerden enthousiast en trokken zelfs een parallel met het moment van de bijzondere eensgezindheid die in augustus 1914 had bestaan, toen de mobilisatie werd afgekondigd. Nu leek er een tweede moment te zijn aangebroken waarop alleen eensgezindheid en daadkracht het land door de moeilijke tijd kon brengen. De meeste kranten, op de socialistische en enkele katholieke na, steunden de ingrijpende legeruitbreiding. De euforie duurde maar kort. Politieke geschilpunten kwamen in de discussie die volgde weer snel boven.

De wet werd aangenomen, zij het in afgezwakte vorm. De nieuw ingelijfdes moesten miliciens die al lang onder de wapenen waren gaan aflossen. De feitelijke oorlogssterkte van ongeveer 200.000 man steeg er dus niet door. Wel groeide het aantal militair geoefenden in de loop van de volgende jaren tot bijna een half miljoen, en dat op een bevolking van iets meer dan zes miljoen personen.

Het volgende initiatief kwam in 1917 van de regering en ging nog een wezenlijke stap verder dan de algemene oefenplicht. Het betrof de invoering van burgerlijke dienstplicht. Het was een opmerkelijk wetsvoorstel dat de inzet behelsde van de totale mannelijke bevolking en van de ongehuwde vrouwen voor de oorlogvoe-

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

ring. Deze inzet was in beginsel vrijwillig, maar de wet voorzag ook in dwang. Zo kon de regering beschikken over bijna het gehele bevolkingspotentieel en dat in tijden van spanning inzetten in die economische of dienstverlenende sectoren waar ze dat nodig achtte. In oorlogstijd gingen de bevoegdheden nog veel verder en was de inzet een zaak van de minister van Oorlog.

Het idee van burgerlijke dienstplicht had twee vaders. De eerste was de minister van Landbouw, F.H. Postuma, die nadat er in 1915 en 1916 stakingen waren uitgebroken in essentiële sectoren van de economie, in april 1917 voorstelde gedwongen scheidsrechtelijke arbitrage in te voeren, dus de facto stakingen te verbieden.²³ De tweede was de minister van Oorlog die, samen met opperbevelhebber C.J. Snijders, dezelfde zorg deelde.²⁴ Ook deze wenste, als de toestand daarom vroeg, over bevoegdheden te beschikken die veel verder gingen dan alleen aanvoering van de krijgsmacht. Stakingen in havens, onder schippers en in de Limburgse kolenmijnen waren regering en militaire leiding een doorn in het oog. Het verlenen van meer bevoegdheden sloot bovendien aan bij de voorbereidingen die de Generale Staf al in de stilte van zijn bureaus pleegde voor eventuele verplaatsing van fabrieken naar het westen des land, voor onteigeningen ten behoeve van de wapenproductie en voor opvang en kanalisatie van vluchtelingenstromen.

De Memorie van Toelichting bij het wetsontwerp op de burgerlijke dienstplicht gaf de ambitie duidelijk weer: 'De ervaring van de laatste jaren heeft geleerd, dat de oorlog niet meer een strijd is van legers maar van volkeren. Het land, dat in oorlog verkeert, kan niet volstaan met de uitbreiding, verzorging, uitrusting, volmaking van zijne weermacht; het heeft de gansche volkskracht te organiseren en aan de verdediging dienstbaar te maken. Als nooit te voren is de beteekenis van de economische kracht der natie voor de krijgvoering aan den dag getreden; een groot deel der onmetelijke lichamelijke en verstandelijke inspanning, die de oorlog eischt, komt van achter de fronten; ontzaglijk is de omzetting, die de arbeidsverdeling daar ondergaat, ook in kringen van welke men nauwelijks kon aannemen dat zij door den oorlog ook maar in 't minst zouden worden beroerd.'²⁵

De regering wees op vergelijkbare wetgeving, zowel in oorlogvoerende staten – de *Munitions of War Act* van augustus 1915 in Groot-Brittannië – als in neutrale landen, zoals Noorwegen, waar gedwongen arbitrage in juni 1916 wettelijk werd vastgelegd. Duitsland kreeg in december 1916 zijn vergelijkbare *Hilfsdienstgesetz*. In al deze gevallen ging het erom de staat een krachtig wapen tegen stakingen te geven en de productie van alles wat voor de landsverdediging noodzakelijk was, te

WIM KLINKERT

garanderen. De Nederlandse pers kreeg in oktober 1917 lucht van het wetsvoorstel en het duurde niet lang of de verbrokkelde extreme linkerszijde, links van de SDAP, kwam hiertegen in het geweer. Deze aantasting van het hard bevochten stakingsrecht van de arbeiders en deze sluitsteen op het gebouw van het militarisme waaraan de Nederlandse elite huns inziens al decennia werkte, was ontoelaatbaar. In zeer krijgshaftige taal, met 'militarisme' als meest gebezigde term, protesteerden vakorganisaties en kleine extreem linkse politieke partijen tegen dit voorstel. De sociaal-democraten hielden hun kruut droog tot de parlementaire behandeling. In april 1918 bood de regering het wetsontwerp aan de Kamer aan. Minister van Oorlog B.C. de Jonge verdedigde het als een uitvloeisel van de ernstige tijden en van de vorm die oorlogvoering nu had aangenomen. Hij verklaarde dat in de toekomst samenhang tussen militaire en burgerlijke arbeid een noodzakelijke voorwaarde was voor de landsverdediging.²⁶ De protesten van linkerszijde hielden aan, gesteund door de vrouwenbeweging. Zo stond het congres van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht, dat in juli 1918 in Utrecht plaatsvond, bijna volledig in het teken van dit wetsvoorstel. Onder leiding van Aletta Jacobs wezen de meeste vrouwen het voorstel af.

Beide voorstellen, de landstormwet van 1915 en de burgerlijke dienstplicht van 1917-1918, leidden tot een heftig maatschappelijk debat waarin zowel sporen van de oude volkslegerdiscussie terug te vinden zijn als elementen die een antwoord probeerden te vinden op de verwarrende en heftige indrukken van de Eerste Wereldoorlog. Van regeringszijde kunnen beide voorstellen gezien worden als de voortzetting van het bestaande beleid van imitatie van de continentale mogendheden. Die weg, die decennia eerder was ingeslagen en een professioneel militair apparaat tot gevolg had gehad, leidde daarom bijna als vanzelf tot zulke maatregelen. Maar de kracht ervan was niet zo groot als in veel continentale landen. Blijkbaar was de traditionele oppositie – die van het volkslegeralternatief – nog niet dood en werd de urgentie niet in die mate gevoeld als de regering hoopte.

De uitkomst van beide initiatieven was dus geen kopie van het beleid van de grote mogendheden, de intenties wel. De nieuwe regering, die in september aantrad, schoof het voorstel voor burgerlijke dienstplicht weer van tafel. Was het toch een brug te ver geweest voor Nederland of had het ermee te maken dat de stakingen en de oorlogsdreiging, die in het voorjaar van 1918 op hun hevigst waren geweest, waren afgenomen? Het is in elk geval een voorbeeld van een rem op

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

vergaande militarisering. Het blijft speculatie of in geval van oorlog Nederland die grens wel gepasseerd zou zijn.

En wat de uitbreiding van het leger betreft: binnen het bestaande, traditionele kader van de defensieorganisatie werd na 1915 een groter aantal mannen militair geoefend dan ooit te voren. Kan gesproken worden van een volksleger? Niet in de zin van het liberale ideaal om vanaf de opvoeding thuis, via de school en uiteindelijk de militaire training de gewenste fysieke en mentale kwaliteiten aan te kweken. In die zin kwam er geen 'weerbaar volk'. Omdat de mobilisatie zo lang duurde, leken twee oude liberale wensen wel realiteit te worden.

Ten eerste was er de militaire training voor alle mannen. In 1918 beschikte Nederland over een getraind potentieel van een half miljoen man. Ten tweede wijs ik op de verminderde rol van beroepsofficieren en -onderofficieren. Door het grote aantal dienstplichtigen moesten er snel en veel kaderleden opgeleid worden, en die kwamen uit de dienstplichtigen voort. De opmerkelijke uitkomst was dat Nederland aan het einde van de oorlog, in 1918, een leger had dat grotendeels door dienstplichtige kaderleden werd geleid. Het ging zelfs nog verder. Minister De Jonge verklaarde in de Kamer: 'Naar het oordeel van den ondergeteekenden zal de algemeene dienstplicht de grondslag van de toekomstige legerorganisatie moeten zijn; eerst dan zal de mogelijkheid bestaan om geheel de volkskracht voor de verdediging des lands voor te bereiden.'²⁷ Zo'n uitspraak van een Nederlands minister is alleen te begrijpen tegen het licht van zowel de ervaring van de Eerste Wereldoorlog als die van de decennialange Nederlandse discussie over de inrichting van de landsverdediging. Een zekere fusie van de twee discoursen is dus wel te constateren.

Voor de Nederlandse socialisten waren beide voorstellen verderfelijke voorbeelden van militarisme. Evenals in de oorlogvoerende staten lieten de socialisten in Nederland ook een steeds radicaler geluid horen. De linkse alternatieven richtten zich uitdrukkelijk tegen het kopiëren van maatregelen van oorlogvoerende staten door de Nederlandse regering. Bovendien zagen zij hierin een culminatie van een decennialang steeds militaristischer wordend regeringsbeleid.²⁸

Die verwevenheid met ontwikkelingen bij oorlogvoerenden en grote continentale mogendheden en de culturele benadering van militaire geschiedenis bieden dus uitstekende uitgangspunten voor militair historici om onderzoek te doen naar een 'vreedzaam' land als Nederland. Of er daadwerkelijk gevochten werd, is voor

WIM KLINKERT

dit onderzoek geen voorwaarde. Bovendien levert dergelijk onderzoek bijdragen aan de kennis over onze identiteit zoals deze historisch vorm heeft gekregen.

Laat ik nog twee voorbeelden geven van militarisering, die bovendien passen in een internationale historische discussie, in dit geval over het begrip *total mobilization*. Het betreft de oprichting van het Munitiebureau in juni 1915 en een initiatief van de Academie van Wetenschappen uit november 1917. Bij beide staat de koppeling tussen defensie, industrie en wetenschap centraal. Hoe moeten we dit rijmen met het Nederlandse non-militaire zelfbeeld?

De Eerste Wereldoorlog: het wetenschappelijk militair-industrieel netwerk

Het Munitiebureau was het antwoord van de regering op de dreigende tekorten aan wapens en munitie, gezien het karakter van de strijd zoals deze zich in 1915 aan het Westfront ontwikkelde. In dat bureau kwam een interessante groep mensen bij elkaar. Voorzitter was de Delftse hoogleraar mechanica A.L. van Roijen, een hoogleraar met zeer nauwe banden met defensie. Hij was officier van de artillerie geweest. De andere leden waren gekozen op basis van hun kennis op wapentechnologisch gebied en op hun relaties met de wetenschappelijke wereld en de grote ondernemers. Dit bureau ontwikkelde zich gedurende de mobilisatiejaren tot hét centrale orgaan voor de regeling van wapen- en munitieproductie, voor wapentechnische innovatie en voor relaties met de wetenschappelijke wereld en de industrie. Al in 1915 was duidelijk dat de massale vraag naar wapens en munitie, zou de oorlog ook Nederland bereiken, nooit door de bestaande Nederlandse wapenindustrie vervuld zou kunnen worden. Feitelijk bestond die industrie uit niet meer dan de kruisfabrieken van de familie Bredius in Muiden en Ouderkerk aan den Amstel en de grote, maar voor deze dimensies van oorlogvoering volledig ontoereikende, Artillerie Inrichtingen aan de Hembrug in Zaandam. De opgave waarvoor de Nederlandse regering stond was niet wezenlijk anders dan die van de oorlogvoerende landen: de tekortschietende productiecapaciteit was een algemeen Europees probleem. Het is dus niet vreemd dat de Nederlandse regering hiervoor een oplossing zocht die ook buiten de grenzen werd beproefd, namelijk gecentraliseerde aansturing en planning. Duitsland had hiervoor met Rathenaus *Kriegsrohstoffversorgung* al in augustus 1914 de toon gezet. In mei 1915 werd David Lloyd

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

George *Minister of Munitions* en diezelfde maand benoemde de Franse regering Albert Thomas tot *sous-secrétaire d'Etat de l'Artillerie et des Munitions*. Ook de Nederlandse regering en legerleiding begrepen het karakter van de oorlog. Het was vanaf dat moment duidelijk dat verhoging van de wapen- en munitieproductie door de inschakeling van het particuliere bedrijfsleven en bevordering van technische innovatie van levensbelang waren. De bestaande militaire infrastructuur kon hierin niet voorzien. Het Munitiebureau moest contacten leggen met grote metaal- en chemische industrieën en ook buitenlandse bronnen aanboren. Vertegenwoordigers van het bureau reisden naar de Verenigde Staten en de Scandinavische landen en creëerden een netwerk van agenten die aankopen voor de Nederlandse regering bij de oorlogvoerenden konden voorbereiden.

De successen kwamen niet snel. Grondstoffen waren moeilijk te verkrijgen en de benodigde kennis was zeer geavanceerd. Stap voor stap boekte het bureau wel enige vooruitgang, zodanig dat in 1918, ten opzichte van 1914, een kwantitatieve en kwalitatieve prestatie was geleverd. Maar de hoeveelheden wapens en munitie waren nog te gering om een oorlog als aan het Westfront zelfstandig enige tijd vol te houden.

Werkspoor en De Muinck Keizer fabriceerden granaten en vliegtuigbommen; Braat construeerde mortieren en allerlei wagens voor de logistieke transporten en de metaalfabriek van Van Heijst in Den Haag maakte stalen helmen en mortieren. Uit de Verenigde Staten kwamen Colt mitrailleurs, uit Denemarken luchtdoelmitrailleurs, uit Zweden houwitseren en uit Duitsland en Frankrijk vliegtuigen. Deze buitenlandse leveranties verliepen over het algemeen zeer traag, en de hoeveelheden waren klein.

Meer nog dan de daadwerkelijke resultaten zijn de achterliggende ideeën van de leden van dit bureau van belang. Ze zetten een beweging in gang waarbij gestreefd werd naar een tot op zekere hoogte onafhankelijke Nederlandse wapenproductie. Dat zou voor 1914 ondenkbaar zijn geweest. Verder zorgden zij voor een wetenschappelijk militair-commercieel netwerk in Nederland – een nieuw fenomeen. Laat ik dit illustreren aan de hand van de acties van twee leden van het Munitiebureau.

De eerste is Albert Kapteyn. Deze ingenieur had internationaal carrière gemaakt bij het elektrotechnisch bedrijf Westinghouse. Interessanter nog voor het Munitiebureau was dat Kapteyn een groot kenner was van aerodynamica en luchtvaart. Hij had in Delft, uit liefhebberij, het eerste Nederlandse aerodynamisch

WIM KLINKERT

laboratorium opgericht. Aangezien het belang van de luchtvaart tijdens de oorlogsjaren onvoorstelbaar snel groeide, en belangrijke experts als Fokker en Koolhoven hun krachten aan de oorlogvoerenden gaven, was het nodig in Nederland kennis te ontwikkelen en zelf vliegtuigen te bouwen. Dat bouwen gebeurde in Amsterdam in de fabriek van Spyker auto's aan de Amstelkade, Trompenburg. De enige manier om op de hoogte te blijven van de snelle luchtvaarttechnische ontwikkelingen was het nauwkeurig analyseren van geïnterneerde toestellen van de oorlogvoerenden en de aankoop van motoren en toestellen in het buitenland. Voor een eigen, moderne militaire luchtvaartindustrie was echter meer nodig. Kapteyn ijverde in dit verband voor verdere ontwikkeling en bundeling van wetenschappelijke kennis, en in januari 1918 was het zo ver: op het marineterrein in Amsterdam kwam de voorloper van wat later de Rijksstudiedienst voor de Luchtvaart zou worden. Tezeldertijd deed minister De Jonge een gulle greep uit de beurs om de ontwikkeling van een nationale luchtvaartindustrie te stimuleren. De ambities waren voorlopig echter groter dan de mogelijkheden. Had Fokker niet zijn toestellen en later zijn fabriek in het voorjaar van 1919 naar Amsterdam overgebracht, zou de Nederlandse militaire luchtvloot er, ondanks alle inspanningen, bedroevend aan toe zijn geweest.²⁹

De andere is de artillericofficier C.F. Gey van Pittius, een kenner van springstoffen. Dit chemische deelaspect van de oorlogsproductie was ook een belangrijk aandachtsgebied. Niet alleen moest de munitieproductie in korte tijd aanzienlijk opgevoerd worden, ook het gaswapen vereiste gespecialiseerde chemische kennis. Gey van Pittius had een internationale reputatie als kenner van explosieven. Als een van de eerste officieren circuleerde hij in internationale wetenschappelijke chemische kringen. Bovendien was hij nauw bevriend met de kruitproducent Bredius. Gey van Pittius creëerde een netwerk van leidende industrielen en wetenschappers, niet alleen gericht op munitieproductie maar ook op die van beschermingsmiddelen tegen chemische oorlogvoering en een eigen Nederlandse gifgasproductie. Vooraanstaande Nederlandse hoogleraren chemie zoals G. Hondius Boldingh uit Amsterdam, S. Hoogewerff uit Delft en P. van Romburgh uit Utrecht adviseerden en gaven in hun laboratoria gelegenheid chemische proeven te doen.

Het resultaat was dat Nederland aan het einde van de oorlog kon beschikken over een redelijke hoeveelheid munitie en gasmaskers en over gifgas dat vrijgelaten kon worden vanuit in loopgraven staande cilinders. Al deze ontwikkelingen waren

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

volledig een zaak van de civiele wetenschap en het particuliere bedrijfsleven geweest.

Een andere, maar wel verwante vorm van samenwerking werd geïnitieerd door de Nobelprijswinnaar H. Lorentz. In november 1917 stelde deze wetenschapper de oprichting voor van een 'organisatie van wetenschappelijke krachten' en benaderde daarvoor premier P.W. Cort van der Linden. Deze laatste nam het idee over en gaf de Koninklijke Academie voor Wetenschappen een maand later opdracht de aanwezige wetenschappelijke en economische kennis te bundelen. Nu Nederland steeds meer op zichzelf was teruggeworpen omdat de handel zo goed als stilgevalen was, moesten door samenwerking 'volkswelvaart en weerbaarheid' worden verhoogd. Lorentz en P. Zeeman, ook een Nobelprijswinnaar, stelden een commissie van ondernemers en wetenschappers samen, onderverdeeld naar specialisme. Zeeman vergeleek de commissie met researchinstellingen bij de grote oorlogvoerenden. Hoogewerff, ik noemde hem al, nam met Lorentz en Zeeman zitting in het hoofdbestuur. Voor de subcommissies chemie en munitie benaderden zij respectievelijk de hoogleraren Hondius Boldingh³⁰ en Van Romburgh. Beide commissies vergaderden in 1918 slechts een viertal keren. Voordat hieruit een werkelijk gezaghebbend orgaan kon groeien, was de oorlog ten einde en daarna vielen alle werkzaamheden stil. Formeel bleef Lorentz' initiatief nog wel in leven, maar feitelijk betekende het weinig meer.

In de eerste jaren na de oorlog ijverden Nederlands militairen voor een meer van het buitenland onafhankelijke oorlogsindustrie. De ontnuchterende vier mobilisatiejaren hadden de kwetsbaarheid van de Nederlandse oorlogsinspanning, de afhankelijkheid van goederen en kennis uit het buitenland pregnant aangetoond.³¹

Zijn deze initiatieven te rijmen met een non-militair zelfbeeld? Nee. Het zijn imitaties van wat grote mogendheden deden en in die zin militaire reflexen zoals we eerder hebben gezien. Maar hoe ingrijpend ook, ze leidden niet tot veranderingen in de dominante opvatting over oorlogvoering. De regering hief het Munitiebureau kort na het einde van de oorlog weer op. Ondanks het besef dat oorlogvoering steeds meer een activiteit werd die alle aspecten van het economisch en sociaal leven omvatte, was het netto resultaat niet meer dan een aantal kleine commissies van militairen en wetenschappers die ervoor zorgden dat kennis binnen de militaire organisatie behouden bleef en die inventariseerden welke mogelijkheden de Nederlandse industrie had, als er zich plotseling weer een situatie zoals in 1914 zou voordoen.³² Iedere urgentie ontbrak, zowel politiek als militair,

WIM KLINKERT

om meer te doen dan dit minimale. Wat er bleef was een kleinschalige wetenschappelijke infrastructuur, die defensie met het bedrijfsleven verbond. Het duidelijkst zien we dit terug in de oprichting van TNO in 1930. Daarin zaten zowel elementen van Lorentz' initiatief als van het Munitiebureau. Deze bundeling van krachten bestaat tot de dag van vandaag.³³

Het internationale debat: *total mobilisation*

Zoals we bij het debat over het volksleger gezien hebben, leidt plaatsing van op het eerste gezicht Nederlandse fenomenen in een internationaal kader tot meer inzicht. Het geeft ons meer houvast bij het vaststellen van de Nederlandse militaire identiteit. Het Munitiebureau en Lorentz' initiatief kunnen geplaatst worden in het debat over *total mobilisation*. Dit vormt op zijn beurt weer een onderdeel van de cultuurhistorische benadering. De Amerikaanse historicus Roger Chickering gebruikt het begrip *total mobilisation*, geïntroduceerd door niemand minder dan Ernst Jünger, voor de oorlogvoerende maatschappijen, waarin steeds meer activiteiten uit het civiele domein ingezet worden voor militaire doeleinden.³⁴ Een belangrijk onderdeel daarvan is de nauwe samenwerking tussen wetenschap, industrie en defensie. In kwaliteit en kwantiteit waren ook de oorlogvoerende legerorganisaties niet in staat een oorlog zonder deze externe partners te voeren.³⁵

Het gaat te ver ook met betrekking tot Nederland van *total mobilisation* te spreken. Toch zijn de processen die hieraan bij de oorlogvoerenden ten grondslag lagen voor een deel ook herkenbaar in de Nederlandse reactie. In elk geval brak in de jaren 1914-1918 bij een aantal ondernemers, politici en militairen het besef door dat Nederland over een grotere eigen wapenproductie en meer kennis over wapenontwikkeling moest beschikken om de bijna onoverkomelijke moeilijkheden van de mobilisatiejaren voor een volgende keer te voorkomen. Maar de initiatieven op dit gebied beperkten zich tot een crisisperiode. Het verdwijnen van een direct aanwijsbare veiligheids crisis leidde snel tot stagnatie en desinteresse.

Chickering kwam tot zijn analyse van *total mobilisation* in het kader van de door hem en zijn Zwitserse collega Stig Förster tussen 1997 en 2003 gepubliceerde reeks vernieuwende studies over *total war*.³⁶ Hoewel zij aan het einde moesten erkennen dat een sluitende definitie van dit begrip eigenlijk onmogelijk is en Chic-

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

kering er nu zelfs geheel afstand heeft genomen fenomenen als ‘totaal’ te betitelen, heeft deze reeks bundels wel veel kennis opgeleverd over de oorlogvoering vanaf het midden van de negentiende eeuw tot en met de Tweede Wereldoorlog. Het zijn zeer multidisciplinaire publicaties die ons inzicht in moderne, grootschalige oorlogvoering en de almaar toenemende interactie en vervagende scheidslijn tussen het militaire en het civiele domein uitermate hebben verdiept. De neutrale landen komen in deze bundels echter karig aan bod. En hoewel we moeten erkennen dat de benaming ‘totaal’ niet van toepassing is voor de ontwikkeling in Nederland – het ontbreken van oorlogsdeelname is daarvoor te essentieel – zijn er wel parallellen met de oorlogvoerenden, zoals ik aangaf. Een plaats in dit debat verdienen de neutrale landen zeker.

De Nederlandse wetenschappelijke en industriële elite was gedurende de mobilisatie dus zonder aarzelen bereid zijn krachten te geven voor militaire innovatie en een oorlogsindustrie. Bovendien trachtte de overheid greep te krijgen op deze processen. Dit sluit bijna naadloos aan bij de ontwikkelingen in de oorlogvoerende landen, hoewel er in Nederland geen oorlog voor nodig was; de dreiging alleen was al genoeg. Nederland was dus niet uniek in Europa, maar omdat het niet wist of het wel of niet bij een groot Europees conflict betrokken zou raken, bereidde het zich er wel op voor. Die voorbereiding op zichzelf zegt veel over de Nederlandse samenleving en toekomstverwachtingen. Het is in dit verband ook van belang Nederland te vergelijken met landen als Denemarken en Zwitserland.

Uit voorafgaande voorbeelden uit de spannende mobilisatiejaren van de Eerste Wereldoorlog blijkt dat het militaire discours en de oorlogsvoorbereidingen niet uniek Nederlands waren. Wel moeten we constateren dat buiten crisisperioden het militaire discours naar de achtergrond verdween. De oorlogsvoorbereiding was een proces dat in de stilte van Haagse bureaus plaatsvond; maatschappelijk debat betrof bijna uitsluitend de vorm van de dienstplicht en de financiën. Het volkslegeralternatief bleef steken binnen een kleine liberale elite. Een cultuurhistorische benadering, waarvan ik enkele voorbeelden heb gegeven, zal zeker tot een dieper inzicht kunnen leiden in het militaire element. Juist in de perioden tussen momenten van oorlogsspanning in zijn vragen als acceptatie van dienstplicht, het burgerlijke karakter van de Nederlander in uniform, de bereidheid te vechten en te sneuvelen³⁷ en culturele uitingen van het militaire in alle denkbare vormen van belang.

Het internationale debat: *societal militarization* en *liberal militarism*

Tot slot bieden ook twee andere benaderingen de mogelijkheid meer greep te krijgen op het militaire element in de samenleving. De eerste is *societal militarization*, een begrip van de Amerikaanse politicoloog Patrick M. Regan. Hij definieert dat als volgt: 'the organization of the political, economic and social aspects of society around the production and preparations necessary to wage war.'³⁸ Hij kijkt hierbij in het bijzonder naar het aantal mensen, dat op wat voor manier dan ook, betrokken is bij of voorbereid of getraind wordt op oorlog. Hij betreft hierin ook oorlogsproductie en de gehele infrastructuur die oorlogvoering mogelijk maakt, ook voor langere tijd. In perioden van grote dreiging stijgt dit aantal mensen explosief, ook in twintigste eeuwse liberale democratieën als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. Juist deze voorbeelden werkt hij in zijn boek uit. Op kwantitatieve wijze komt Regan zo tot een definiëring van wat een gemilitariseerde maatschappij is.

Op economisch gebied is de invalshoek van de Britse econoom historicus David Edgerton interessant. In zijn studie *Warfare State* geeft hij op prikkelende en innovatieve wijze inzicht in het belang van militaire research en productie in Groot-Brittannië in de halve eeuw na de Eerste Wereldoorlog. De *welfare state* Groot-Brittannië had volgens Edgerton nog een tweede gezicht, verborgen onder de oppervlakte, en dat is het totaal van activiteiten die met het militaire establishment te maken heeft. Hij komt zodoende tot de term *liberal militarism* voor de periode 1920-1970³⁹

Edgerton gaat veel verder dan voor Nederland relevant is. Zo laat hij *liberal militarism* niet alleen op Groot-Brittannië maar ook op de Verenigde Staten van toepassing zijn en ziet hij als kenmerk van de militaire kracht die deze staten ontplooiën dat zij die vooral richten tegen de economie en de bevolking van de tegenstander. Hier komen we voor Nederland niet verder mee, maar Edgertons onderzoeksmethodiek en vraagstelling zijn wel boeiend. Ook boeiend is de manier waarop hij aan het Britse beeld van de welvaartsstaat krabt, om een andere werkelijkheid te tonen, die van een militair karakter is.

Regan en Edgerton tonen dus aan dat grote, oorlogvoerende mogendheden ook reageren op crisismomenten – zoals dat gebeurde in Nederland – maar dat het wezenlijk verschil zit in de militaire ervaring, die in het nationale zelfbeeld is

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

opgenomen. Er is daar geen wezenlijk conflict of een grote kloof tussen een geïdealiseerde identiteit waar oorlogvoering uitgebannen is en de realiteit van toepassing van militair geweld.

De Nederlandse militaire identiteit

Wat kunnen we leren van verschijnselen als oorlogsvoorbereiding, het volksleger en de crisismaatregelen van de Eerste Wereldoorlog? In de eerste plaats dat naast het dominante non-militaire Nederlandse zelfbeeld een militaire werkelijkheid bestond, die ook onze identiteit voor een deel bepaald heeft. De wijze waarop Nederland zichzelf de laatste anderhalve eeuw graag presenteerde, en die we verinnerlijkt hebben, heeft het zicht op dit militaire aspect ten onrechte vertroebeld. In crisisperiodes zoals de Eerste Wereldoorlog, eind jaren dertig en momenten in de Koude Oorlog gedroeg Nederland zich niet zo wezenlijk anders dan de staten waartegen de juristen en politici zich zo graag afzetten. Dan was er van de unieke Nederlandse rol weinig meer over. Dan toonde ook Nederland dat het aspecten van 'totale oorlog' in huis had. Dan kreeg dat stille proces van oorlogsvoorbereiding zijn maatschappelijke relevantie. Dan waren we een staat die trachtte te overleven op het Europese continent. Of het nu verstandig is geweest daarvoor de handelwijze van de grote mogendheden te kopiëren, is een moeilijk te beantwoorden vraag. Het verloop van de gevechten in mei 1940 doet het ergste vrezen. De Nederlandse beleidsbepalende elite heeft nooit werkelijk een alternatieve defensie-inrichting overwogen. Waarom Nederland ervoor gekozen heeft zijn landsverdediging zo in te richten is een vraag die ook in cultureel-historische zin beantwoord zou kunnen worden, evenals de vraag waarom enig alternatief, zoals van het volksleger, nooit kans heeft gemaakt.

Deze vraag is des te meer van belang omdat de voorbeelden die ik aangaf tevens aantoonde dat er grenzen zaten aan wat in Nederland mogelijk was. Hier toont zich mijns inziens de spagaat van een kleine mogendheid die dat niet wil zijn. Die beperkingen liggen in de materiële mogelijkheden maar ook in culturele factoren als opvattingen over oorlogvoering. Het is onmogelijk te bepalen hoe anders deze culturele factoren geweest zouden zijn, als Nederland meer met de realiteit van de oorlog in aanraking zou zijn gekomen.

WIM KLINKERT

Betrekken we de militaire aspecten nadrukkelijker bij de Nederlandse identiteit, dan komt de uniciteit daarvan onder een zekere druk te staan, vooral als we de verschijnselen die ik noemde in internationale historiografische debatten plaats. Dat ik zoveel nadruk legde op de Eerste Wereldoorlog komt door de vruchtbare inkadering van militaire geschiedenis in de culturele historische benadering, als het gaat over onderzoek naar deze voor Europa zo cruciale jaren. Bij deze internationale historische debatten, die vooral in de voormalige oorlogvoerende staten gevoerd worden, kunnen, en mijns inzien moeten, ook de kleine, neutrale landen betrokken worden. Mijn visie is dat militaire geschiedenis zijn ziel niet verliest als deze beoefend wordt in een modern, cultuurhistorisch kader. Vanzelfsprekend blijft de militaire organisatie zelf en de gevechten die zij voert onderzoeksobject en kan de militaire geschiedenis daarin zijn expertise bij uitstek laten gelden. Maar, ik zei het al eerder, militair denken en handelen zijn ook cultuuruitingen en studie daarvan levert belangrijke bijdragen aan de kennis over onze identiteit zoals deze historisch vorm heeft gekregen.

Is hiermee het verhaal van onze militaire identiteit in kaart gebracht? Ik denk het niet, omdat er mijns inziens een wezenlijk cesuur ligt na het einde van de Koude Oorlog. Met het einde van de Koude Oorlog is in Nederland tevens een einde aan een militair verleden gekomen, dat gekoppeld was aan de verdediging van het eigen territorium en aan een leger gebaseerd op dienstplicht. Dit was een fundamentele breuk. De eeuwenoude en allesbepalende rol die de instandhouding van krijgsmacht legitimeerde, namelijk klassieke landsverdediging, is sinds een tiental jaren volledig verdwenen. We hebben definitief afscheid genomen van de landsverdediging in het Napoleontisch-Moltkiaanse voorbeeld en alle daarbij behorende discours en voorbereidingen.⁴⁰

Anderzijds is er een opmerkelijke ervaring van de maatschappelijke relevantie van de krijgsmacht te constateren. De post-Koude Oorlog periode heeft zonder dat we ons dat goed realiseren de gewelddadige, koloniale lijn uit ons militair verleden weer naar voren gehaald, nu in de vorm van expeditionair optreden, maar nog steeds door beroepsmilitairen, ver van huis. In die zin hebben we het idee niet verlaten dat we toch nog, in de woorden van Voorhoeve, een 'middelgrote mogendheid in zakformaat' zijn. De Atjeh-oorlog is nu veel relevanter voor het optreden in Uruzgan dan alle Europese militaire discours over de landsverdediging van de afgelopen tweehonderd jaar.

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

Het gewelddadige optreden in de koloniën, bijna altijd uitgevoerd door beroepsmilitairen, heeft zelden enige weerslag gevonden in het Nederlandse zelfbeeld. Juist de mantel van de ethische politiek dekte het militaire geweld af. Die mantel bracht ook militair optreden in de Oost binnen het gewenste zelfbeeld.⁴¹

Dit is heden ten dage niet wezenlijk anders. Het moderne expeditionair militair optreden vindt immers plaats in een door de VN of een andere internationale organisatie gesanctioneerd kader en past zo moeiteloos in het aantrekkelijke beeld van Nederland als verdediger van internationaal recht, als steunpilaar van mensenrechten. We schuiven de 'harde' militaire aspecten naar de achtergrond en dat gebeurt zelfs als de krijgsmacht daadwerkelijk in gevechtsacties betrokken is. Er gaat een mantel overheen van juridische en ethische elementen, min of meer vergelijkbaar met de ethische politiek in Nederlands-Indië.

Ze zijn tot elkaar veroordeeld zonder elkaar te kennen: ons dominante ethische zelfbeeld en onze militaire traditie. In Europa is landsverdediging als aanjager van het militaire element in onze cultuur verdwenen. We hebben het ingeruild voor de koloniale militaire traditie, die we lange tijd hebben genegeerd, maar die nu noodzakelijk is geworden om onze oude idealen van recht en menselijkheid kracht bij te zetten. Dat daarbij te weinig inzicht over de wezenlijke aard van militair optreden aanwezig is kan leiden tot falen waarbij slachtoffers vallen. Dit is mijns inziens de erfenis van een zelfbeeld van anderhalve eeuw, dat zich nooit heeft verstaan met de militaire realiteit. Het verklaart politieke compromissen als die over de Uruzganmissie, die voorbijgaan aan de wezenlijke aard van dergelijke conflicten. Een cultuurhistorische benadering, die aangeeft hoe en waarom de perceptie van militair optreden in Nederland zijn huidige vorm heeft gekregen, zou wel eens heel heilzaam kunnen zijn.

Dankwoord

Ik dank de leden van het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam voor mijn benoeming en het vertrouwen dat zij hiermee in mij uitspreken. Evenzeer bedank ik de Nederlandse Defensie Academie, die bereid is mij een dag per week af te staan aan de Amsterdamse universitaire gemeenschap. Het is daar, in Breda, aan de Koninklijke Militaire Academie dat mijn militair-historische wortels liggen. Ik trof daar Jan Schulten: een betere leermeester had ik mij niet kunnen

WIM KLINKERT

wensen. Jan, ik dank je voor de inspirerende, soms ietwat onconventionele, altijd hartelijke wijze waarop je mij met het militair-historisch vakgebied vertrouwd hebt gemaakt, zowel in onderzoek als in onderwijs. Een betere start had ik mij niet kunnen wensen.

Al meer dan twintig jaar is het werken aan de KMA, nu NLDA, voor mij meer dan alleen maar een baan. De omgang met de cadetten, de vrijheid en mogelijkheden die mij daar worden gegeven en de hartelijke onderlinge verhoudingen in het docentencorps hebben het Kasteel van Breda voor mij als een soort tweede thuis gemaakt. Het is moeilijk hiervoor individueel mensen te bedanken. Gelukkig zie ik vele voormalige en huidige KMA-medewerkers en bestuurders in de zaal, en mijn dank gaat naar hen allen uit.

Mijn liefde voor de geschiedenis is tijdens mijn studietijd in Leiden voortdurend gegroeid. Ik dank mijn Leidse vriendenkring, het Mentoraat, voor de discussies en vriendschap die we nu al bijna dertig jaar beleven. Bijzondere herinneringen heb ik aan mijn Leidse leermeesters in de vaderlandse geschiedenis Simon Groenveld en Ivo Schöffner. Zij hebben door hun vertrouwen in mij, mijn weg naar de militair-historische wetenschapsbeoefening geplaveid. Ik denk nog steeds met plezier en dankbaarheid terug aan hun bezielende invloed.

Militair-historisch Nederland is een kleine wereld. Ik dank mijn vakcollega's voor alle steun, goede adviezen en gezelligheid die zij in de loop van vele jaren hebben geboden. Vooral het Nederlands Instituut voor Militaire Historie speelt hierin een centrale rol. Die steun uit het Haagse was voor mij op vele momenten de afgelopen jaren van essentieel belang. Piet Kamphuis, ik dank je daarvoor en met het noemen van jouw naam ook al je medewerkers.

Twee andere collega's zijn voor mijn benoeming van groot belang geweest: Herman Amersfoort en Ger Teitler. Herman en Ger, ik ben trots dat ik in jullie voetsporen mag treden als collega van de een en opvolger van de ander. Herman, hier in Amsterdam mijn collega, in Breda mijn baas: ik dank je voor je niet aflatende steun en voor het vertrouwen dat je me geeft. Ger, jij bent voor mij in velerlei opzicht een inspirerend voorbeeld en ik hoop ook ooit eens zoveel publicaties op mijn naam te krijgen als jij.

Dankbaar ten slotte ben ik voor de steun die ik altijd vanuit mijn ouderlijk huis heb gekregen. Ik was vrij een studie te kiezen waarvoor, zeker toentertijd, de arbeidsmarkt niet veelbelovend was. Dat mijn moeder deze dag meemaakt, stemt

VAN WATERLOO TOT URUZGAN

me zeer dankbaar. Liefde, steun en vertrouwen mag ik ook ontvangen van mijn partner Ronny. Ze zijn de basis waarop ik sta.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Een overzicht van dit Nederlandse denken bieden P. Malcontent en F. Baudet, 'The Dutchman's burden' in: B. de Graaf, D. Hellema en B. van der Zwan (red.), *De Nederlandse buitenlandse politiek in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 2003), p. 69-104 en W. van Noort en R. Wiche, *Nederland als voorbeeldige natie* (Hilversum, 2006).
2. P. Burke, *What is cultural history?* (Cambridge, 2006), p. 82-84, zie ook J. Bourke, 'New Military History' in: M. Hughes en W.J. Philpott (red.), *Modern Military History* (Basingstoke, 2006), p. 258-280.
3. Zie ook de oratie van H. Amersfoort, *Een harmonisch leger voor Nederland: oorlogsbeeld, strategie en operationele planning van het Nederlandse leger in het Interbellum* (Breda, 2007).
4. W. Klinkert, 'The salutary yoke of discipline' in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (red.), *Images of the Nation* (Amsterdam, 1993), p. 17-38, en W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd* (Den Haag, 1992).
5. Zie over dit fenomeen John Tosh, *Manliness and masculinities in Nineteenth-Century Britain* (2004) en onderzoek van de Britse historici Richard Johnson en J.A. Mangan.
6. Chr. Jansen, *Der Bürger als Soldat* (Essen, 2004), p. 10 e.v. en J. Vogel, *Nationen im Gleichschritt. Der Kult der Nation in Waffen in Deutschland und Frankreich* (1997).
7. Socialisten op hun beurt kenden ook een discours over de ideale legervorming die in praktische uitwerking niet eens zoveel afweek van het liberale volksleger. Hier valt te denken aan de werken van A. Bebel (*Nicht stehendes Heer sondern Volkswehr*), J. Jaurès (*L'armee nouvelle*) en F. Engels.
8. W. Klinkert, 'Discipline' in: *Images of the nation*, p. 35.
9. P.B. Bruin, *Persoonlijke dienstplicht of plaatsvervangning* (Haarlem, 1889) in *De Gids* 1889 II, p. 433.
10. ABDC, *Een woord tot het volk in zake persoonlijke dienstplicht* (Ouderkerk aan den Amstel, 1891), p. 19.
11. Van der Leij, directeur van een Rijkskweekschool voor onderwijzers in *Allen Weerbaar*, 23 juni 1915.
12. *De waarde en de beteekenis van de Openluchtspelen tegenover de Toestellenoefeningen der Gymnastiek*.
13. Dat aantal zien we ook terug in het blad *De Landstorm* van juni 1915. De voorzitter van de vereniging *Volksweerbaarheid* Dudok van Heel, sprak in 1915 zelfs over een potentiële legergrootte van 1,3 miljoen man gebaseerd op Polvliets uitgewerkte legerorganisatie van 800.000 man met een reserve van 570.000. G. Polvliet *Alle hens aan dek!*, (Amsterdam, 1916).
14. W.E. van Dam van Isselt, *Volksweerbaarheid* (Amsterdam, 1901), p. 22-23.
15. Nationaal Archief, archief hoofdkwartier veldleger, Inspecteur van de infanterie aan commandant veldleger, 11 augustus 1908, inv. nr. 51.

16. Ik volg hier de definitie van cultuur zoals W. Frijhoff die geeft in *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam, 2007), p. 32.
17. Antoinette Becker, Stéphane Audoin Rouzeau, Jay Winter, John Horne en anderen. Buiten deze groep zijn er ook andere belangrijke studies verschenen waarin de Eerste Wereldoorlog benaderd wordt in culturele zin zoals *The Generation of 1914* van Robert Wohl uit 1979 en *Rites of Spring* uit 1989 van Modris Eksteins.
18. Mooie voorbeelden uit de serie *New approaches to European history* zijn de overzichten van Duitsland en van Frankrijk in de Eerste Wereldoorlog door respectievelijk Roger Chickering (1998) en Leonard Smith en Annette Becker (2003). Aan de basis van deze benadering staat Jay Winters *The Great War and the British People* uit 1985, hoewel deze benadering meer sociaal dan cultureel van aard is.
19. Een interessante contemporaine Nederlandse bron is de bijdrage van de journalist Cornelis Karel Elout, 'De Nederlandsche oorlogspsyche' in *Nederland in oorlogstijd* onder redactie van H. Brugmans, (Amsterdam, 1920).
20. Er waren al mooie resultaten geboekt in algemene culturele analyses van het leven in steden. Belangrijk is *Fin-de-siècle Vienna* van Carl Schorske uit 1979.
21. Jay Winter en Jean-Louis Robert, *Capital Cities at War. Paris, London, Berlin 1914-1919 Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare* vol. 2 (Cambridge, 1999). Zie ook R. Chickering, *The Great War and urban life in Germany* (Cambridge, 2007).
22. L.H. Maas, *Pro patria*, (Hilversum, 1998) p. 245.
23. Nationaal Archief, Archief ministerraad 1917 inv. nr. 147.
24. Snijders pleitte voor burgerlijke dienstplicht in een brief aan minister De Jonge 29 juni 1917 naar aanleiding van stakingen in de Limburgse mijnen, zie: I. Kuypers, *In de schaduw van de grote oorlog* (Amsterdam, 2002), p. 178.
25. *Tweede Kamer* 1917-1918, Memorie van Toelichting wetsontwerp nr. 373.
26. *NRC*, 3 mei 1918.
27. *TK MvA* bij de begroting voor Oorlog voor 1918, 11 december 1917; ook in zitting van de *TK*, 5 februari 1918, p. 1226.
28. Zie hiervoor: V.R. Berghahn, *Militarism. The History of an International Debate 1861-1979* uit 1981 en het klassieke werk van A. Vagts, *A History of Militarism. Civilian and Military* waarvan de eerste uitgave verscheen in 1937.
29. Aardig detail is dat Kapteyn getrouwd was met Geertruida Muysken, een vriendenster en gedurende de mobilisatie anti-oorlogsactiviste met contacten in socialistische en anarchistische kringen. Haar archief bevindt zich in het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging (Amsterdam).
30. Hij zag ervan af, in zijn plaats kwam Arnold Frederik Holleman.
31. H. Andriessen en P. Pierik, *De grote oorlog. Kroniek 1914-1918* deel. 14 (Soesterberg, 2007), p. 284 en *NRC*, 23 maart 1919 en H.A.M. Snelders, *De geschiedenis van de scheikunde in Nederland* (Delft, 1997), p. 31.

32. In de jaren twintig leefde de wapenindustrie voor korte tijd op, vooral in de regio Rotterdam. Dat was mede te verklaren door het wegvallen van de Duitse zware wapenindustrie
33. J. Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie* (Amsterdam, 2001), p. 34 en 37. In de jaren vijftig activeerde de regering de Commissie voor Algemene Verdedigingsvoorbereiding. Zie ook G. de Vries, *Neutraliteit en bewapening* doctoraalscriptie (Nijmegen, 1993) en de studie van M. Bakker, *Weerbaarheid als economisch vraagstuk* (niet uitgegeven, UvA 2008).
34. Ernst Jünger, *Die totale Mobilmachung* (Berlijn, 1930).
35. R. Chickering, *Great war, total war* (Cambridge, 2000), p. 8-11.
36. De term is afkomstig van de Franse publicist Léon Daudet die in 1918 *La guerre totale* publiceerde.
37. J.P.J.H. Clinge Doorenbos schreef tijdens de mobilisatie een karakteristiek van de Nederlandse militair, zie: http://www.clingendoorenbos.nl/1914-18__en_1940_45.htm#HOLLANDSE_SOLDAAT.
Opmerkelijk is dat in dezelfde teneur ook door buitenlandse waarnemers over Nederlandse soldaten werd gesproken. Ook hier zien we de spagaat tussen het beeld van de vreedzame Nederlandse burger die in crisismomenten in staat zou zijn tot militair effectief handelen om zijn land te verdedigen. Zie over de 'vechtbereidheid' van de Nederlandse soldaat ook J. Kooiman, *De Nederlandsche strijdmacht en haare mobilisatie* (Purmerend, 1915-1921), p. 80-81.
38. Patrick M. Regan, *Organizing societies for war* (Westport, 1994), p. 5.
39. Dit heeft geen enkele relatie met het negentiende-eeuwse burgerlijke nationalisme dat ook aangeduid kan worden als liberaal militarisme.
40. In de Grondwet (art. 97) en de Defensienota van 2000 wordt de landsverdediging nog als eerste taak van de krijgsmacht genoemd, wat tot op heden onveranderd is. Kijken we naar de praktijk en de inhoud van de ministeriële nota *Nieuw evenwicht, nieuwe ontwikkelingen. Naar een toekomstbestendige krijgsmacht* (2006) dan blijkt dat hieraan nauwelijks nog concrete inhoud wordt gegeven.
41. G. Oostindie, 'Kossmanns kwal' *Academische boekengids* 68, mei 2008, p. 19.